

Otto Back

Übersetzbare Eigennamen. Eine synchronische Untersuchung von interlingualer Allonymie und Exonymie

(Harmadik javított és bővített kiadás, Wien: Edition Praesens,
2002. 153 pp.)

Gebhardt Bernadette

A tulajdonnevek fordítása és fordíthatósága a fordítástudomány egy olyan területe, amelynek mindeddig kevesebb figyelmet szenteltek a kutatók. Kalverkämper (1996: 1018) szerint a kérdéskör többnyire a névtanosokat foglalkoztatta névelméleti vagy fordításgyakorlati szempontból, maga a fordítástudomány azonban marginális problémának tekintette. Még egy olyan új kiadású kézikönyv is, mint a *Handbuch Translation* (1999/2003), csupán egyetlen oldalban próbálja áttekinteni a témát (84. cikk, p. 297–98), a cikkhez tartozó irodalomjegyzék pedig ugyancsak szűkös.

Mindez talán azzal is magyarázható, hogy számos tulajdonnevet elméletben eleve egyáltalán nem lehet lefordítani. A hétköznapiakban azonban mégis sok esetben áthidalták a fordíthatatlanság problémáját, gondoljunk csak a kisebbségi nyelvű dűlőnevek vagy a helységnevek „lefordítására” a századforduló idején. A szerző tehát egy olyan gyakorlati problémakörbe szeretné bevezetni az olvasót, amely nem csak a hivatásos, hanem az olyan nem képzett, alkalmi fordítókat is érintheti, mint a publicisták, közigazgatási alkalmazottak, kartográfusok és földmérők, a közlekedésben és az oktatásban dolgozók, akik munkájuk során praktizálják a névfordítást. Kiemelt kutatási részterületnek az onomasztika a közigazgatási és kartográfiai praxist tekintette, a különböző nyelvű földrajzi nevek és megfeleltetések, illetve bizonyos kiválasztott nyelvi formák hivatalossá nyilvánítása került a középpontba.

Otto Back osztrák névkutató már a 70-es években publikált a tulajdonnevekkel kapcsolatos alkalmazott nyelvészeti kérdésekről, főként helyesírási, fordítási, transzkripciósi és transliterációs problémákról. Azaz ő is névkutatóként, nem fordításkutatóként foglalkozik a névfordítással, könyvében egyben a két tudományterület eredményeit próbálja összekapcsolni. A többnevűség kutatásának az osztrák névtudományban már hagyománya van, olyan neves kutatók, mint Josef Breu írásai a névtanosok körében közismertek.

A mű címében szereplő „interlingvális allonímia” kifejezés az onomasztikában nem jártas fordítóknak talán kissé sejtelmesnek tűnhet. Az allonímia névtani terminust Back olyan, különböző nyelvekben vagy nyelvváltozatokban előforduló ekvivalens nevekre vonatkoztatja, amelyek közt formai, hangzásbeli, alaki és/vagy írásmódbeli különbségek vannak. Ide tartozik a magyar *Duna* – német *Donau* – szerb és horváth *Donav* – latin *Danubius* – angol *Danube* etc., hogy csak egy példát említsünk a földrajzi nevek köréből. E jelenség – az endonímia és az exonímia jelensége – speciális terület a földrajzi nevek esetében: az endonímia a név nyelvi környezetének megfelelő névalak (pl. osztrák *Wien*), míg az exonímia a más nyelvű névalakokat (pl. magyar *Bécs*) jelöli. A szerző célja, hogy felvázolja az interlingvális allonímia – szinkron, nem történeti-etimológiai vonatkozású – fogalmi keretét, és hogy e keretben elhelyezze az endonímiát és az exonímiát (p. VII).

Az első rész az elemzésben alkalmazott fogalmakat értelmezi (p. 1–21). A tulajdonneveket a szerző fordíthatóságuk alapján egy folyamatábrában közelíti meg, amelynek egyik végén a transzparens, azaz a csak apellatív elemeket tartalmazó nevek (pl. *Rotes Meer*), másik végén a homályos, nem áttetsző elemekből álló, szinkron értelemben szemantikailag nem értelmezhető tulajdonnevek állnak (pl. *Berlin*). A különböző nyelvekben megtalálható, azonos tárgyat jelölő névvariánsok összessége *névcsoportokat* (*Namenbündel*) alkot. A *névpár* a jelölt tárgy nyelvi környezetének megfelelő névalak és egy másik tetszőleges nyelvű névalak kapcsolatát fejezi ki. A névpárok elemei között négy fő kapcsolattípus lehetséges: felszíni variáció (német *Wolga* – orosz *Волга*), tővariáció (német *Rhein* – olasz *Reno*), szóértelmi megegyezés (olasz *Fiume* – horvát *Rijeka*), szókülönbözőség (német *Wien* – szlovák *Dunaj*) (p. 22–33).

A második egység a személyneveket tárgyalja (p. 34–41). A fordíthatóság szempontjából a „névadási anyag” („Namengebungsmaterial”) szintjét el kell különíteni a személyeket jelölő nevek alkalmazott szintjétől. A névadási anyag szintjén, elméletben ugyanis az interlingvális allonímia ekvivalensnek tekinti az egyes nyelvek személyneveinek megfeleltetéseit, amennyiben viszont a név élő személyre utal, akkor nem fordítható, mivel a névadási anyagnak megváltozott a szemiotikai státusza. A kötet középpontjában (p. 42–99) a földrajzi nevek, az endonimák és exonimák fordításának kérdései állnak, így többek között az exonimák típusainak ismertetése, eltűnésük lehetséges okainak összefoglalása. Back mindkét nagy névcsoport kapcsán részletesen kitér a névfordítás lehetséges politikai motivációjára, tárgyalja a névalak kiválasztásának elképzelhető érveit és ellenérveit. A fordítás során egy bizonyos nyelvű névalak használata, kiválasztása sokszor egyúttal politikai aktus, mert az adott névalaknak nemzeti és nemzetközi politikai kontextusban szimbolikus jelentősége van.

Az utolsó téma (p. 100–112) a tulajdonnevek fordítása és fordíthatósága. Back egy tágon értelmezett fordításfogalomra építi munkáját. Nézete szerint a restriktív megközelítés csak szemantikailag transzparens nevek, mint pl. a műcímek vagy az intézménynevek fordításánál vagy a névtörténeti kutatásnál alkalmazható. A fordítás alapegységének a szöveget tekinti, amelyben bizonyos szövegrészeket, struktúrákat a tartalom és a hatás megtartása mellett behelyettesítünk, kicserélünk. Mivel egy névpár allonimái között is létezik formai/alaki és tartalmi kapcsolat, amelyet az azonos referencia hoz létre, véleménye szerint a kapcsolódó műveletek szintén a fordítás fogalmába tartoznak. A tulajdonnevek szinkron fordításánál meg kell különböztetni a már létező („vorgefundene”) és a létrehozható fordíthatóságot („herstellbare Übersetzbarkeit”). Végezetül néhány, nevekhez kapcsolódó speciális problémát mutat be, pl. a keresztnévalakok konnotációjából adódó fordítói döntéshozatalokat. Back a tulajdonneveket a reáliák csoportjába sorolja, mert legtöbbször nincs a forrásnyelvi névalaknak megfelelő célnyelvi névalak.

A könyvet terjedelmes feladatkatalógus zárja, a fordítást kutatók számos lehetséges kutatási területtel megismerkedhetnek (p. 113–118). A szerző hangsúlyozza, hogy művét inkább csupán a kérdéskörbe való bevezetésnek tartja. Amint azt az előszóban is megfogalmazza, az első kiadás (1983) a neves osztrák névtani szakfolyóirat, az *Österreichische Namenforschung* különkiadásában látott napvilágot, a változatlan második utánnomás (1991) után a harmadik javított és bővített kiadás aktualizált bibliográfiával, valamint a szövegben előforduló földrajzi nevek regiszterével egészült ki.

A kötet problémafelvetésének a Kárpát-medence területén két okból is nagy aktualitása van. Egyrészt a történelmi események és a többnyelvi viszonyok miatt számos földrajzi névnek alakult ki más nyelvű megfelelője, másrészt a politikai-állami struktú-

rák, a hivatalos nyelv, illetve ezek változásai mindig is befolyásolták a „hivatalos névvariáns” kiválasztását, sok esetben fordítás formájában hoztak létre egy hivatalos név alakot. Ezt a szerző figyelembe is veszi, hisz számos példát hoz a Monarchia területéről, nemcsak a szövegben, hanem a példatárban is. Egy adott név fordításánál vagy pusztán kiválasztásánál, a kontextusba való beillesztésénél a fordítónak több szempontot kell végiggondolnia.

Ilyen problémát okozhat például, ha egy történelmi szöveg fordításánál el kell dönteni, hogy egy adott korra vonatkozóan valamely név használható-e vagy sem. Például egy kora újkorra vonatkozó szöveg fordításakor az allonim nevek közül a német *Tyrnau*, magyar *Nagyszombat* vagy a szlovák *Trnava* választható vagy választandó. Hasonló nehézségeket okozhat a fordítóknak a – legtöbbször politikai motiváltágú – történelmi névváltoztatás, endonima váltás, valamint az ehhez kapcsolódóan kialakult és alkotott ekvivalens exonima létrehozása, kiválasztása. Híres, a könyvben is nemegyszer említett példa az orosz cári város nevének a politikai rendszerváltás miatti többszöri cseréje, a *Sankt-Peterburg* (1703) – *Petrograd* (1914) – *Leningrad* (1924) névváltások. A példával kapcsolatban nézetem szerint a könyv átdolgozása során az ilyen típusú névcseréket érdemes lett volna kiegészíteni az 1989-es politikai rendszerváltás utáni poszt-szocialista névváltásokkal, hiszen a város 1991 óta ismét *Sankt-Peterburg* (a névváltásokat részletesen bemutatja Murray 2000: 115–149). A fordítónak az ekvivalens allonima kiválasztásához pontos háttérismeretekkel kell rendelkeznie. Bár többnyelvű nomenklatúrák sokszor hozzáférhetők, ezek többnyire nem tartalmaznak adatokat arra vonatkozóan, hogy egy névvariáns használata mely kort illetően adekvát. A történelmi valóság a denotációt meghatározza, ezáltal számos esetben az ekvivalens név kiválasztását is megnehezítheti.

E példa kapcsán felvetődik az ekvivalencia fogalmának megközelítése tulajdonnevek esetében, az ekvivalens név problémája. Back értelmezése szerint a különböző nyelvű nevek közötti ekvivalencia nem egy szó jelentésén alapul, hanem az allonim nevek egy közös jelölt tárgyra való vonatkozásában, a denotációban rejlik. Ez az értelmezés az ekvivalencia létrehozásának, kialakulásának körülményeit, valamint a fordító szerepét, nyelvismeretét, képzettségét figyelmen kívül hagyja. Ismeretes például, hogy amikor a földmérők vagy térképészek a dualizmus korában egy-egy község dülőneveit felvették, a neveket „lefordították magyarra”, azaz exonimákat alkottak. A német nyelvjárások dülőnevei esetében a fordítás folyamata már a dekódolás szintjén kudarcba fulladt. Erre példa a bátaszéki *Suttal* név, amely első tagja a német *Sutte* (*láp, mocsár*) megfelelője, a német név a magyar térképen pedig *Déli völgy* lett, vagy a *Hirschäcker*, amelyben nem a német *Hirsch* (*szarvas*), hanem a *Hirse* (*köles*) szó rejtőzik, amelyet a térképek mégis *Szarvasszántók* névvel jelöltek (a példákat ismerteti Weidlein 1980: 199).

A téves dekódolás itt hibás transzkódoláshoz és kódoláshoz vezetett. De a fordítási probléma nem csak a dekódolás, hanem a transzkódolás és a kódolás szintjén is kialakulhat, mint pl. német *Rabenschwanz* – magyar *Hollófark* típusú megfeleltetések esetén, amikor is az összetett név apellatív elemei szemantikailag transzparensnek, külön-külön dekódolhatók, de az egyes elemek fordításával alkotott összetett név a célnyelvi magyar névrendszerbe egyáltalán nem illeszkedik. Ezekben az esetekben pusztán politikai-ideológiai okok miatt létezik egy magyar nyelvű „ekvivalens” vagy exonima, amelyet a hivatalos térképeken az anyanyelvi kisebbségi endonima helyett regisztráltak dülőnévként. Bár a denotáció azonos, azaz a magyar exonima ugyanazt a dülőt jelöli, mint az endonima, ahogy ezt Back az ekvivalencia kritériumaként megfogalmazza, nézetem

szerint a pusztán politikai-fordítói hivatali aktus eredményeként létrehozott exonima mégsem tekinthető ekvivalens névnek, mert a célnyelvi névrendszerbe nem illeszkedik.

A névfordítás fogalmát a szerző átfogóan értelmezi, elveti azokat az érveket, amelyek alapján a kutatók különböző kifejezésekkel igyekeztek a kapcsolódó átváltási műveleteket a fordítás fogalmából eliminálni, azt bizonyos kiválasztott esetekre beszűkíteni. Az egyik ilyen fogalom a „helyettesítés” fogalma. Soltész (1967: 281) a kifejezést a *János – Johann* típusú keresztény keresztnév-párokra használja. Ugyanezt a jelenséget viszont Kalverkämper (1996: 1019) teljesen kizárja a fordítás fogalmából, nézete szerint a „névvariáció”, „névvariánsok” fogalmába kell sorolni, valamint a *Deutschland – Germany* típusú endoníma-exoníma átváltások esetében is névvariációról kell beszélni. Véleménye szerint a forrásnyelvi és célnyelvi szemantikai transzparencia, az appellatív jelentés (szinkron) közérthetősége a „névfordítás” fogalmának kritériuma (1996: 1019). E felfogás alapján csakis a lat. *mare rubrum* > német *Rotes Meer* típusú megfeleltetések tartoznának a fordítás fogalmába. Mindketten figyelmen kívül hagyják, hogy ezeket a neveket is rendszerint egy szövegtípusba ágyazva kell fordítani, amikor is az átváltási műveletek végzése során a fordítónak sok esetben el kell döntenie, hogy a *János* célnyelvi megfelelője egy német szövegben vajon a *Hans*, a *Johannes*, vagy a *Johann* etc. lesz a konnotációtól függően. Az átváltási műveletek pedig, mint fordítási műveletek, magukba foglalják a célnyelvi lehetőségek közüli választást (Klaudy 1999: 147). Ezek a terminológiai problémák részben abból adódnak, hogy a nyelvészek több esetben nem fogalmazzák meg, hogy egy adott szöveg szinkron fordítására vonatkoztatják a kialakított fogalmaikat, vagy a nevek fordítás útján történő kialakulásának körülményeit vizsgálják.

A könyv mindenekelőtt azoknak a kutatóknak az érdeklődését fogja felkelteni, akik tulajdonnevekkel foglalkoznak, de hasznára válhat olyan névtanosoknak is, akik kétnyelvű névkorpuszokat analizálnak. Fordítóknak reflektált tulajdonnévfordítási gyakorlati technikák elsajátítását segítheti, fejlesztheti a döntéshozatali készséget, valamint a példatár és a névlisták is jól hasznosíthatók.

Irodalom

- Kalverkämper, H. 1996. Namen im Sprachaustausch: Namenübersetzung. In: Eishler, E. et al. (eds.): *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik.* (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 11.1) Berlin/New York: de Gruyter, 1018–1025.
- Klaudy, K. 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe.* Budapest: Scholastica.
- Murray, J. 2000. *Politics and Place-names. Changing Names in the Late Soviet Period.* (Birmingham Slavonic Monographs 32). Birmingham: University of Birmingham.
- Snell-Hornby, M. et al 1999/2003. *Handbuch Translation.* (Stauffenburg Handbücher) 2. Auflage. Tübingen: Stauffenburg.
- J. Soltész, K. 1967. A tulajdonnevek lefordíthatósága. *Nyr* 91: 180–292.
- Weidlein, J. 1963. Schicksale deutscher Flurnamen in Ungarn. In: 1980. *Die Schwäbische Türkei.* II. Beiträge zu ihrer Geschichte, Sprach- und Volkskunde. München, 196–201.